

Ellen Mattson: Tal vid Svenska Akademiens högtidssammankomst 2022

Talare

Ellen Mattson
Direktör Svenska Akademien

Datum

20 december 2022

Plats

Stockholm

- 1 Rosen, rosen röd,
imorgon skall du dö,
i en sjö där ingen ror,
i en skog där ingen bor,
5 under stockar och stenar,
rötter och grenar,
dig skall ingen man förmena.

- Det här är inte, som man möjligen skulle kunna tro, ett stycke folklig poesi
10 tillägnad sommarens sista ros, det är en besvärjelse mot sjukdom, hämtad ur
Bengt af Klintbergs Svenska trollformler och upptecknad i Sörmland i slutet av
1800-talet. Den följer ett för trollformler vanligt mönster: det onda, i det här
fallet en sjukdom med rodnad och utslag, ska med ordens hjälp förpassas så
långt bort som möjligt från den sjuke, till en plats som nästan inte finns: en sjö
15 där ingen ror, en skog där ingen bor. Imorgon är du frisk. När ord uttalas på rätt
sätt kan underverk ske.

- Den magi som utövades av kloka gubbar och gummor rörde det vardagliga,
tandvärk och ormbett, råttor i ladan och sjuka kreatur. Men det kunde också
handla om önskningar i gränsområdet mellan vit och svart magi, som att söka
20 kunskap om framtiden eller väcka någons kärlek. Det räckte inte alltid att bara
uttala de magiska orden, ibland måste man också skriva ner dem på papper,
kanske med blod, tända eld på dem eller rent av äta upp dem. Det är den yttersta
magiska handlingen, att göra skriften till en del av sin kropp, sin matsmältning
och sitt blodomlopp. Men när man åt de magiska tecknen eller för den delen
25 tuggade i sig utrivna psalmboksblad handlade det inte bara om ordens
skyddseffekt utan om själva skriftens makt, bokstävernans makt. Skrift är magi i
sig själv.

I magikerns kammare bland alrunor och spikklubbor och i den galne
vetenskapsmannens laboratorium dröms storslagna drömmar, det vet vi genom

populärkulturen: att skapa guld, göra sig osynlig, resa i tiden och, störst av allt, uppväcka de döda. Om Oden berättas i Havamal att han behärskade denna sistnämnda konst. Tack vare sin kunskap om runornas makt kunde Oden sjunga starka trollsånger – för att bota sår och stilla vind och till och med
35 återkalla från döden: ”om uppi träd jag ser / hängda döda dingla. / Så ristar jag / och runor färgar, / att den kroppen kommer / och talar till mig.” En sådan styrka finns det alltså i orden, att de rör på både tid och död, det sker med trollformlernas hjälp och det sker i poesin. Gång på gång återskapar poeten det försvunna, återkallar det glömda, väcker de sovande och leder dem upp från
40 underjorden i en närmast föraktfull vägran att acceptera dödens hegemoni. Med språkets makt räddar vi minnet, det sker när vi skriver och när vi läser.

Vad som händer i hjärnan vid läsning, det vet man ganska väl. Sinnesceller i ögat registrerar bokstavstecknen och förvandlar dem till elektriska impulser som
45 skickas vidare via hjärnans nätverk. Med hjälp av magnetkameran kan man se att aktiviteten ökar i vänstra hjärnhalvan. Bilden på papperet förvandlas till information som vi kan tolka.

Vad som händer när dessa impulser omformas tillbaka till bilder – inte bilder av bokstäver den här gången utan av rum, landskap, människor som agerar på olika
50 sätt i de bildsekvenser som uppstår i vårt inre när vi försjunkar i en bok – det kan man studera på det omvända sättet, i sin egen läsning.

Eller så kan man gå vägen via andras erfarenheter. En av alla tiders mest hängivna läsare var Virginia Woolf. Det finns ett foto av henne som liten flicka när hon med närmast glödande ögon tittar på sina föräldrar som helt lugnt sitter
55 bredvid varandra i en soffa upptagna av var sin bok. En och en halv timme varje kväll läste hennes pappa högt för barnen och Virginia försökte senare beskriva hur hon upplevde hans läsning: att han var som en vägvisare som tog sig fram på en smal och brant stig eller genom täta snår; ibland gick han snabbt och rakt, ibland fick han en taggig kvist i ansiktet, men han lät sig ändå inte hejdas utan
60 bläddrade snabbt vidare, sida efter sida. I minnesorden över en död vän skriver Woolf att hon läste på samma energiska sätt som hon rörde sig ute på gatan. Och i en tidig version av sin debutroman *The voyage out* beskriver hon den klassiskt lärde Mr Ambroses sätt att läsa, att genom koncentration och ihärdighet etablera kontakt med textens människor och framkalla dem i
65 rummet. Det var helt stilla, skriver hon, i detta rum där nu också grekerna befann sig.

Det gemensamma för alla dessa beskrivningar är att läsandet är en aktivitet. Vi skapar när vi läser. Vi sitter inte passivt i en farkost och bara åker med, vi bygger

70 farkosten samtidigt som vi driver den framåt. I mycket grova drag och beroende
på hur man definierar dessa företeelser har vi talat i ett par hundratusen år och
skrivit i femtusen, men läsandet så som vi uppfattar företeelsen idag har existerat
bara några korta ögonblick i människans historia. Ändå formar och förändrar
75 tänkande människan, den skapande människan, den lekande människan – utan
också om den läsande människan.

I den digitala värld som så snabbt blivit vår kan människodjuret, som ju till sin
konstitution förblir analogt vad som än händer i det yttre, ibland känna längtan
80 efter en annan sorts samband än de virtuella: ge mig en tidning som prasslar, en
penna som raspar, en klocka som tickar osv. Vi som har tränat och utvecklat
våra läshjärnor i den fördigitala världen löper ingen större risk att dessa hjärnor
ska tillbakabildas genom det obegränsade utbudet av digitala medier, vi har
redan förvärvat förmågan att djupläsa och behåller den också när vi läser på en
85 skärm. När det gäller barn och läsning tycks det däremot vara så att den gamla
pappersboken faktiskt ofta är att föredra. Det finns forskning som visar att
djupläsning kräver pappersläsning, för att barn ska kunna utveckla förmågan att
läsa på djupet i motsats till att skumläsa behöver de åtminstone under de första
tio åren få läsa böcker i fysisk prasslande form.

90 Begreppet djupläsning är helt centralt. Det som vi menar med att läsa – det vill
säga gå in i en text, uppleva något när vi läser, se textens människor och
skeenden framför oss, värdera texten, skapa oss en åsikt om den, anta de olika
perspektiv som ryms i den, göra en kritisk analys av fakta och sanningshalt i
texten – allt detta hänger samman med djupläsning och en utvecklad läshjärna.

95 Man förstår också bättre när man läser längre texter på papper än när man gör
det på skärm och man har mindre benägenhet att dra förhastade slutsatser av
det man läser. Lite tillspetsat kan man uttrycka det som att skumläsning på
skärm bidrar till spridningen av alternativa fakta. Man kan också säga att den
leder till förlust av sammanhang och skönhetsupplevelser.

100 Vad händer då med kulturen som vi känner den när läsförmågan och intresset
för litteratur hela tiden tycks minska? 40 procent av de svenska eleverna i
Pisaundersökningen 2018 tyckte att läsning var slöseri med tid. Under hösten
har det kommit nya larm om en läsning mer eller mindre i fritt fall, stressade
lärare som inte har tid att låta eleverna läsa och ett lärande där den

105 sammanhängande texten ersatts med textfragment, faktarutor och power
points. Lästräningen eftersätts och därmed uteblir läsglädjen, för det är först när
man lärt sig hålla balansen och sätta den ena foten framför den andra utan att

hela tiden behöva tänka på saken som promenaden blir verkligt njutbar. Det
110 som hotar bakom höstens nyhetsrapportering är en på alla livets områden
handikappande funktionell analfabetism som innebär att man kan ta sig igenom
en text men inte förstå den.

De som arbetar med och för språket och litteraturen väljer olika strategier för att
115 hantera det här känslomässigt. En tröstramsa som jag ofta hör är den följande:
Det spelar ingen roll att romanen dör, för historierna flyttar bara in i andra
medier. Historier har berättats sedan vi satt vid lägerelden och kommer att
fortsätta att berättas, fast nu i Netflixserier och online-spel. En debatt i debatten
har handlat om ljudböcker, där kritikerna menar att ljudmediet kan bli en
120 hämmande form som bara passar för mindre komplexa texter och försvararna
återigen åberopar lägerelden och sagorna som berättades när man satt kring den.
Och det är naturligtvis sant att berättandet länge var något muntligt som skedde
inför en lyssnande publik, men då befinner vi oss i en värld före boken och före
skriften som vi känner den idag och före litteraturen som konstform – och före
125 läskunnigheten och den dyrbara del av oss som vi kallar för läshjärna. Att sitta
och läsa tyst för sig själv är ett mycket sent påfund i evolutionen, men det har
haft en genomgripande effekt på våra hjärnor. För att citera neuroforskaren
Martin Ingvar i en intervju i Dagens Nyheter: "Läsförmåga är ett av hjärnans
allra viktigaste verktyg för den kognitiva utvecklingen."

130 Att lyssna är inte detsamma som att läsa. Att titta på rörliga bilder är inte
detsamma som att läsa. En central del i djupläsandet är att man skapar sina egna
bilder, en egen inre film. Det är i sig en magisk handling. När Virginia Woolf
beskriver Mr Ambroses sätt att framkalla de gamla grekerna tills de i någon
135 mening befinner sig i rummet tillsammans med honom, då sätter hon ord på
just detta. Kanske upplever man det allra starkast just när man läser gamla
texter, därför att det stora tidssprånget tydliggör vilken enorm kraft litteraturen
har, att den kan överbrygga de tusentals år som skiljer oss från antikens
människor. Överbryggandet åstadkommer vi genom det arbete vi utför när vi
140 läser och genom intensiteten i läsprocessen. Läsande – och skrivande – är alltid
magiska handlingar där vi håller minnet vid liv genom att nämna, benämna,
sätta ord på och där vi med ordens hjälp utplånar utplåningen genom att helt
enkelt strunta i den.

145 *

Orden som motstånd och motkraft, inte bara till glömskan utan också till våldet
och förstörelsen är temat för den dikt jag avslutningsvis ska läsa, Evig hågkomst
150 av den ukrainska poeten Kateryna Babkina, i översättning av Jonas Gren i
samarbete med Lev Hrytsyuk.

När du ligger för döden, kom ihåg
att det goda alltid vinner,
155 även om det inte tycks självklart från början,

att det åtminstone någonstans finns silverträd och söta floder
och att enbart det du skänker bort, blir ditt för evigt,
även om det är allt ditt ljus:
160 att kärleken inte gör ont eller skrämmer
trots att du i kärlek grips av oöverstiglig rädsla och smärta.
Betänk under inga omständigheter
att efter dig kommer andra att leva och dö
som inte känt till att du funnits.

165 Så när – väntad eller inte – stunden är kommen
i en stad där allting är satt i brand
i ett land som kräver allt för mycket av dig
räkna upp i minnet alla du älskar
170 de som i kärlek ska vandra i dina fotspår
och stäng inte ögonen.

Evig hågkomst: tunna strålar flödande genom all tid,
sköra klanger i luften, ljusblåa röster,
175 glittrande guld i andras ögon.

Så när du ligger för döden, sjung tyst för dig själv:
liv övergår i liv som havet i regn
och därför upphör det aldrig.

180 ... glöm inte heller att nämna dem som inte betytt något för dig
som inte älskade dig eller tog vara på dig
som inte hjälpte dig när du var strandsatt
och be för dem som passionerat kallas fienden
185 och förstås för de elaka, och de svaga

och för dem som inte är som de ska
och inte som du.

- 190 Glöm till varje pris inte dem som är ute på fälten, på haven, i parken, på bion,
dem som faller, som hoppar, som sätter sig på huk, som ljuger, som gör första
dagen på förskolan, som brinner i helvetet, som bakat en paj, som köpt en
kostym, som slagit sönder ett fönster,
som levt upp till sina löften, som inte vet vart de ska ta vägen eller var de ska leta.
195 Kalla dem vid namn, så att du inte glömmer något av namnen.

Hon som är ensam och han som renoverar vårt tak.
De som felparkerar varje dag, som alltid sover på höger sida,
de som hackar bort is från trappen, de som föraktat sin rädsla och dött i strid.

200

Ovanför dig brinner ett ljus, det är tyst i rummet och utanför.
Du är genomskinlig och viktlös och tillhör ingen,
är mindre än en insekt och tunnare än dagg.

- 205 Börja rinna, flod; slå ut, frö; sök den som är ovanför,
glöm inte, misslyckas inte med att nämna dem, berätta om dem och önska dem
alla detsamma.

Källa

- 210 <div>Manuskript hämtat från svenskaakademien.se (2025-11-18)</div>

Taggar

Högtidstal

URI

- 215 <https://www.svenskatal.se/tale/ellen-mattson-tal-vid-svenska-akademiens-hogtidssammankomst-2022>

220